

Strengt tider

*København i krig og fred,
1943-49*

*Redigeret af
Peter Henningsen & Rasmus Mariager*

*Københavns Stadsarkiv og Københavns Kommune
2006*

Indhold

1. Indledning 5
Peter Henningsen & Rasmus Mariager
2. Indtil de vender hjem..... 11
Københavns Socialtjeneste og de danske jøder 1943-45
Sofie Lene Bak
3. Da byen slog fra sig 44
Erik T. Jensens optegnelser om folkestrejken i København 1944
Niels Erik Jensen (udg.)
4. Små patrioter 61
Københavnske skolebørns erindringer om besættelsen
Palle Roslyng-Jensen
5. Midt i en mørketid 88
Tyske flygtninge på Kløvermarken 1945-49
Ulf Kyneb
6. Kastrupfortet..... 120
En interneringslejr for tyske flygtningebørn 1945-47
Kirsten Lyloff
7. Forhaling og forhandling 155
Danmark, Storbritannien og de tyske flygtninge
Rasmus Mariager
- Bidragydere* 176

2 Indtil de vender hjem Københavns Socialtjeneste og de danske jøder 1943-45

Sofie Lene Bak

I begyndelsen

Natten mellem den 1. og 2. oktober 1943 gennemførte den tyske besættelsesmagt i Danmark en *razzia* mod de danske jøder. Efter mere end tre års besættelse var *Endlösung der Judenfrage* – den endelige løsning af Jødespørgsmålet – blevet udvidet til også at omfatte mønsterprotektoratet Danmark. På dette tidspunkt havde de tyske jøder været udsat for mere end 10 års chikane og terrorisering og siden legaliseret diskrimination og forfølgelse. De første deportationer fra Vesteuropa var begyndt i Holland 2½ år forinden og først nu et år efter deportationen af de norske jøder blev også Danmark inddraget i den storstilede nazistiske plan for at ”rense” Europa for jøder.

De danske jøder havde ganske vist været en del af den nazistiske planlægning siden den berygtede Wannsee-konference i januar 1942, hvor de praktiske detaljer omkring masseudryddelsen af Europas jøder blev fastlagt, men af hensyn til samarbejdet mellem de danske og tyske myndigheder var en aktion imidlertid talrige gange blevet udskudt. Med samarbejdspolitikens sammenbrud den 29. august 1943 bortfaldt værnet om de danske jøder. Få dage efter begyndte besættelsesmagtens detaljerede planlægning af en massearrestation.

Historien om den spektakulære advarsel til den danske jødiske menighed er velkendt og elsket. Advarslen kom fra en af den tyske rigsbefuldmægtigede Werner Bests nærmeste medarbejdere, gesandtskabets skibsfartskyndige G. F. Duckwitz – hvis ikke fra Best selv – og muliggjorde den fabelagtige redning af de danske jøder. Da tyske politibataljoner, assisteret af danske nazister og østfrontsfrivillige på orlov, den 1. oktober kl. 21 kørte ud i Københavns gader for at arrestere jøderne, fandt de i langt de fleste tilfælde deres boliger forladte. Henover de næste tre uger blev henved 8000 mennesker med danskernes hjælp og velvilje transporteret i sikkerhed i Sverige. Kun medbringende hvad de kunne bære i deres arme, eller hvad de i al hast havde fået omsat til kon-

tanter eller afsat til venner og slægtninge. Bag sig efterlod de deres hjem og ejendele, jobs, forretninger, ja, deres hele tilværelse og dagligdag.

Dette er beretningen om, hvad der skete med alt det, jøderne lod bag sig i deres paniske flugt for at redde livet. Som beretningen om redningen af de danske jøder bærer også denne del af historien vidnesbyrd om både skyggesider og altruisme, og fortæller om forholdet mellem majoriteten og minoriteten, og ikke mindst om de offentlige myndigheders afgørende rolle som både formidler og forsoner. En lille enhed under Københavns kommunes socialforsorg fik afgørende betydning for de levevilkår og muligheder, der mødte de danske jøder, da de i maj 1945 vendte tilbage til deres hjemland efter 20 måneders eksil i Sverige. Men kildematerialet efter Københavns Socialtjeneste leverer også stof til et opgør med hårdnakkede myter om jødernes egen part i flugten i oktober 1943, og om danskernes spontane reaktioner på deres pludselige forsvinden.

I den israelske historiker Leni Yahils standardværk om de danske jøders flugt i oktober 1943 hævdes det, at de danske jøder var passive ofre for begivenhedernes gang, at de trods integration og assimilation i det danske samfund var frarøvet indflydelse på eget liv og velfærd. Det hedder således hos Yahil, at ”ret beset var og forblev jøderne i Danmark et objekt – et objekt for forfølgelse og et objekt for redning, et objekt for andres politiske afgørelser – tyskernes afgørelser og danskernes afgørelser”. For Yahil illustrerede begivenheden dermed, at integration og assimilation ikke var løsningen for det jødiske folk. Kun staten Israel kunne garantere jøderne sikkerhed og råderet over egen skæbne.¹

Det bevarede kildemateriale fra Københavns Kommunes socialforsorg fortæller imidlertid en anden historie - en historie om beslutsomme og handlekraftige mennesker, der traf aktive afgørelser for at redde deres liv, ligesom materialet afslører vigtigheden af et socialt netværk i de kvarterer, hvor de boede. Her findes med andre ord stof til fortællingen om jødernes integration i det danske samfund.²

I udrykningens tegn

Den 2. oktober 1943 modtog Overlederen for Socialtjenesten i Københavns Kommune efter henstilling fra Udenrigsministeriet en udsædvanlig henvendelse fra Socialministeriet. Ministeriet anmodede Socialtjenesten om, som det hed sig, at varetage omsorgen for de flygtende jøders efterladte ejendele. Anmodningen kom naturligvis ”som følge af de af de tyske myndigheder mod jøderne i Danmark iværksatte foranstaltninger”, som Udenrigsministeriet og landets øverst fungerende myndighed, departementscheferne, havde haft kendskab til siden 28. september. Det præcise omfang af pågrebne jøder

Billedmateriale fra flugtens dage i oktober 1943 er af gode grunde meget begrænset. Det er endda blevet dokumenteret, at de fleste af de optagelser, man tidligere troede var autentiske, siden har vist sig at være rekonstruktioner. Tilsvarende var Socialtjenestens arbejde af så hemmelighedsfuld en karakter, at man ikke efterlod sig noget billedmateriale i arkivet. I de forkerte hænder kunne et sådant materiale være til livsfare for de implicerede personer. Billedet, der forestiller jødiske flygtninge på vej til Sverige, er en rekonstruktion fra filmen "Det gælder din Frihed" fra 1946 (Det Kongelige Bibliotek).

var endnu ikke kendt, ligesom hverken Socialministeriet eller Københavns Kommune havde nogen systematiske oplysninger om antallet af jøder, end-sige oplysninger om deres adresser. Datidens myndigheder havde med andre ord ikke indsamlet oplysninger, som diskriminerede borgere efter religiøs overbevisning eller etnisk oprindelse. Og det til trods for, at de tyske myndigheder og danske nazister ellers havde presset på for en sådan registrering. Socialtjenesten havde dermed intet præcist billede af opgavens omfang, dens karakter og økonomiske omkostning. Hvordan skulle de gribe sagen an?

Socialtjenesten var blevet oprettet i foråret 1943 med det formål at varetage indkvartering og forplejning for personer, hvis boliger blev ødelagt eller måtte rømmes midlertidigt pga. krigsmæssige begivenheder, dvs. først og fremmest luftangreb. Endvidere lå katastrofeplaner for masseevakueringer, vandforsyning og bospisningsordninger inden for Socialtjenestens ressort.³ Formelt set var den nye opgave således relateret til "rømning af beboelseslejligheder pga. krigsmæssige begivenheder", omend omsorgen ikke angik personer, men deres bohaver.

Socialtjenestens medarbejdere kastede sig ud i opgaven ad hoc og med krum hals. I dagene efter den 2. oktober modtog man talrige henvendelser fra dansk politi og privatpersoner, typisk fra viceværter, der meldte om ulåste lejligheder og forretninger, der enten var eller formodedes at være forladt af deres indehavere. Som oktober måned skred hen, modtog Socialtjenesten ligeledes henvendelser fra Skattevæsenet, fra Inspektoratet for Omsætningsafgifter og fra forsikringselskaber, som reagerede på manglende indbetalinger.

Socialtjenestens personale fra Forsørgelsesvæsenet blev engageret til opgaven. En sekretær fra Forsørgskontoret blev fra starten sat til at modtage rapporter og forhandle med relevante privatpersoner og myndigheder. Der gik ikke mange dage, før sekretæren ikke længere kunne overkomme arbejdet i kontortiden, og hun selv og en anden sekretær måtte derfor arbejde med sagerne efter normal arbejdstid. Derudover engageredes både distriktsledere og medarbejdere til arbejde ”i marken”. Også de sled i det uden for kontortiden, men blev ellers ”fritaget for deres daglige arbejde i fornødent omfang”, når de i dagtimerne var nødsaget til at opsøge forskellige personer og adresser.⁴

Når Socialtjenesten modtog en anmeldelse om en rømmet bopæl, sendtes vagthavende personale fra Socialkontoret ud på adressen. Undersøgelsen bestod altid i at skaffe adgang til lejligheden ved hjælp af assistance fra viceværter eller andre, som opbevarede nøgler. Måske skulle der tilkaldes låsesmed eller vagtselskab. På adressen udførte personalet en summarisk registrering af indbo: ”Det påhviler i forbindelse med denne registrering den pågældende tjenestemand at gøre sine iagttagelser med hensyn til den stand, i hvilken boligen befinder sig, navnlig med hensyn til spørgsmålet om, hvorvidt bohavet eller genstande måtte være fjernet fra beboelsen”, for derefter ”at skaffe sig klarhed over, om uvedkommende har haft adgang til lejligheden”.⁵ Socialtjenesten var fra starten indstillet på risikoen for tyveri og rapseri.

Ofte rekvirerede personalet bistand fra Lottekorpsset eller fra rengøringspersonale, som stod for oprydning, rengøring og udsmidning af fordærvede madvarer. Hvad der fandtes af spiseligt, skænkedes til velgørende formål. Hvis personalet fandt værdisager, sparekassebøger eller kontante penge, blev de taget i forvaring af Socialtjenesten og opbevaret i pengeskab eller boks, omhyggeligt mærkede, ”således at dens ejer let til sin tid vil kunne identificere den”. Socialtjenesten drog afsluttende omsorg for, at boligen aflåstes forsvarligt: ”Har man formodning om, at nøgler er hos uvedkommende, har man ladet sætte ny lås på; det samme er foretaget, hvis man har ment, at det låsetøj, der sad på døren, ikke var tilstrækkeligt”. I nogle tilfælde var det endog nødvendigt at lade døre, der var itusprængte eller ødelagte ved indbrud eller bombesprængning, reparere.⁶ Efterfølgende indgav den pågældende medarbejder en rapport til afdelingsledelsen med anbefalinger om evt. behov for yder-

ligere bistand eller undersøgelser.⁷

Anbefalingerne gik først og fremmest på spørgsmålet om, hvorvidt boligen skulle opretholdes. Fandt socialtjenesten forhold, som begrundede bevaring, skulle der træffes dispositioner for fortsættelse af lejemålet, f.eks. om betaling af husleje. Socialtjenesten udredte ikke alene huslejen, men sørgede også for at ordne brand-, tyveri- og vandskadeforsikringer for indboet. Alternativt kunne man lade bopælen bevogte af private vagtselskaber.⁸ Socialtjenesten mente sig også bemyndiget til at godkende eventuelle logerende eller fremlejere i de rømmede boliger, og man så uhyre kritisk på de improviserede ordninger, som man stødte på overalt i byen. København led af boligmangel, og det vejede tungt i Socialtjenestens overvejelser, navnlig når der kun var få møbler i lejligheden, som med fordel kunne opbevares i et lagerrum i stedet. Undertiden fandt Socialtjenesten lejemålet for dyrt eller anbefalede, at bohavet skulle opbevares mere forsvarligt, og tjenesten varetog både opsigelsen af lejemålet samt organiserede og betalte udgifter til flytning og opmagasinerings. Ofte opstod der problemer i forbindelse med spørgsmål om betaling af skyldig husleje og præmie for indbo- og livsforsikringer. Belysningsvæsenet og telefonselskabet blev i alle tilfælde underrettet og bedt om at aflæse målere og fjerne telefonapparater, mens Socialtjenesten lukkede for vand og gas.

Det er værd at notere sig, at Socialtjenesten ikke skelede til, hvad de evt. måtte vide eller konstatere om de flygtede beboeres sociale status. Tjenesten aflagde således besøg både i villaer, herskabslejligheder og usle kælderlejligheder. I den forstand var Socialtjenesten ikke en social foranstaltning, skønt det i praksis viste sig at være de dårligst stillede, som mest trængte til hjælp, mens bedre stillede familier gerne havde sikret deres ejendele ved juridiske værger, forretningsførere eller tjenestestab.

Socialtjenestens arbejde hvilede i vid udstrækning på et individuelt skøn. Til gengæld blev opgaven løst ned til mindste detalje: Kommunens embedsmænd fjernede fordærvede madvarer, de sørgede for at aflevere biblioteksbøger og de tog sågar opvasken. Selv når Socialtjenesten måtte opgive at komme til bunds i en sag - man ankom f.eks. til en tom eller genudlejet lejlighed, men måtte opgive at skaffe oplysninger om, hvor de tidligere lejerens ejendele befandt sig - sikrede man sig i det mindste, at forholdene så vidt muligt blev bragt i orden: Man bestilte f.eks. vinduespudser, glarmester eller låsesmed efter behov.

En særlig sag udgjorde opsigelsen af lejemålet for den jødiske menigheds ejendomme i Ny Kongensgade og Krystalgade. I Ny Kongensgade ryddedes 12 lejligheder og indboet blev sendt til opbevaring hos et privat flyttefirma. I Krystalgade blev plejehjemets 21 lejligheder ryddet: ”Der var stjålet meget, efter så godt som alt var gennemrodet efter razzia”. Indboet fra de mange

lejligheder blev sendt til opbevaring i et lagerlokale, der stilledes til rådighed af Den Kgl. Grønlandske Handel i Strandgade på Christianshavn. Socialtjenesten bestilte og betalte tyveri- og brandforsikring for det opmagasinerede. Dertil lejede Socialtjenesten et lagerlokale ”i tilfælde af, at det skulle blive nødvendigt pludseligt at rydde et større antal lejligheder”. Lejlighederne i Ny Kongensgade og Krystalgade blev efterfølgende udlejet til Københavns kommunes husvildeforsorg, der fra november 1943 til juni 1945 benyttede dem til boliger for hjemløse. Troessamfundets administrationsbygning blev derimod udlejet til politiet.

Om en anden, noget speciel, sag beretter sekretæren ved Socialtjenesten i juni 1946: ”Den 3. oktober 1943 var Socialtjenesten blevet alarmeret til Synagogen i Krystalgade 12. Den havde af tyskerne været benyttet til omsamlingssted under jøderazziaen og bar stadig præg deraf, idet de hvide bedesjaler var slængt hen over stolesæderne og forskellige bønnebøger var spredt ud over gulvet. I højsædet flød gulvet med nedtrampede cigaretstumper og forstanderskabets høje hatte, der ellers blev opbevaret i et skab i forhallen, havde været benyttet som fodbolde og var sparket ud over gulvet og ind under bænkeraderne. Socialtjenesten fjernede derefter, hvad man skønnede havde værdi, en del toraruller, forskellige sølvgenstande og nogle bøger. Disse effekter blev tillige med nogle kasser med effekter fra Mosaisk Troessamfundets Museum i Ny Kongensgade 6 ved bistand af Bymuseet opbevaret i krypten under en af Københavns gamle kirker. Herfra blev de efter kapitulationen udleveret til repræsentanten for Mosaisk Troessamfund”.⁹

Der var tale om Trinitatis kirke, og historien om evakueringen af torarullerne fra synagogen er velkendt fra litteraturen,¹⁰ derimod har det ikke hidtil været kendt, at det var kommunens folk, som påtog sig opgaven. Sekretæren oplyser i sin rapport videre, at Socialtjenestens repræsentant tilfældigt opholdt sig i Troessamfundets bygning i Ny Kongensgade 6, da to Gestapomænd aflagde besøg. Gestapofolkene tog et eksemplar af Talmud og en gammel lysestage med sig, da de forlod bygningen. Socialtjenestens mand indberettede sagen til sin forestående, som oplyste Troessamfundets administrator, højesteretssagfører H.H. Bruun, om det passerede. Sagen blev anmeldt til politiet, hvorefter, som det hedder i Socialtjenestens rapport, ”det stjålne i løbet af få dage blev tilbageleveret”.¹¹

Beretningen om den respektløse behandling af synagogen vækker minder om den tyske besættelsesmagts fremfærd overfor jødisk ejendom og jødiske helligdomme overalt i Europa. Men de to eksempler fortæller også om de helt særlige besættelsesforhold, der herskede i Danmark, og som ikke tillod ødelæggelser eller tyveri af jødernes ejendom. Tyskernes utraditionelle fremfærd bekræftes af et dekret, som blev udstedt af Werner Best i forbindelse med ak-

tionen mod de danske jøder. Heri forbød han indbrud i jødernes lejligheder samt ødelæggelse og tyveri af deres ejendom.¹² At dekretet i vid udstrækning blev respekteret fremgår af Socialtjenestens optegnelser, hvor det almindeligvis anførtes: ”Ved besigtigelsen af lejligheden gjorde denne ikke indtryk af at have været genstand for undersøgelse eller vold”.¹³

Juridisk og administrativ krisehåndtering

Rygtet om Socialtjenestens virke spredtes i Københavns kvarterer. Det skete derfor ikke sjældent, at personer henvendte sig og hævdede, at de var i besiddelse af en mundtlig eller skriftlig fuldmagt til at varetage en bestemt flygtningens interesser. I hvert enkelt tilfælde foretog personalet en vurdering af sagen og måtte ofte konstatere, at ”det kun er et ganske ringe antal af de fuldmagter, der har været forevist, der har opfyldt de krav, man i almindelighed stiller til en fuldmagt. Har fuldmægtigen gjort et troværdigt indtryk, og har man ikke været i tvivl om underskriftens ægthed”, blev ansvaret overladt til den befuldmægtigede.¹⁴ Som tiden gik, henvendte flere værger sig i stigende grad for at forhøre sig om muligheden for, at Socialtjenesten ville yde økonomisk bistand til bevaring eller opmagasinerung af de flygtedes bohave. Socialtjenesten måtte konstatere, at det kun var de færreste, der havde efterladt sig tilstrækkeligt med midler til at afholde den slags udgifter.

I tilfælde hvor den fraværende drev forretning, ejede fast ejendom eller hvor Socialtjenesten skønnede, at der ville blive tale om mere vidtgående dispositioner, blev der beskikket en værge. Det skete således også i tilfælde, hvor der udelukkende skulle varetages en enkelt disposition på den fraværendes vegne, f.eks. ved udlevering af beklædningsgenstande indleveret til reparation hos en skrædder.¹⁵ I andre tilfælde opdagede Socialtjenesten, at værgerne var uduelige eller måske tidligere straffede, hvorefter man beskikkede en ny.

Et særligt problem repræsenterede virksomheder, der var ejet af jødiske flygtninge. Socialtjenesten fandt det bedrøveligt, at ”det kun er et ret lille antal forretningsdrivende, der har nået at ordne deres forhold betryggende”. Typisk havde ejerne i al hast udformet en fuldmagt til en ekspedient eller svend i forretningen, som Socialtjenesten nu ansatte som bestyrer af forretningen. En ikke uvæsentlig del af Socialtjenestens virke bestod i at yde juridisk bistand og vejledning i sådanne tilfælde, hvorved man opnåede ”en ensartet praksis ved udøvelse af de forskellige værgemål for disse borteværende personer”.¹⁶

Forhandlingerne med diverse myndigheder kunne vise sig omstændelige, men fandt som regel deres løsning. Således lykkedes det at opnå en ordening med Assurandørsocietetet og senere også med Forsikringsrådet. Socialtjenesten tilbød at betale præmier, således at brand-, tyveri- og vandskadeforsikringer for indbo og livsforsikringer kunne fortsætte. Assurandørsocietetet ud-

Rekonstruktion fra filmen "Det gælder din Frihed" fra 1946. Billedserien af flygtninge, der hjælpes frem fra deres skjul i fiskekutterne, er anvendt i talrige bøger om de danske jøders flugt til Sverige. Billederne blev imidlertid taget under en udflugt i sommeren 1945 for tidligere medlemmer af den danske modstandsbevægelse (Det Kongelige Bibliotek).

sendte ligefrem et cirkulære, hvor man gjorde medlemmerne opmærksomme på, at de ved henvendelse til Socialtjenesten i nogle tilfælde kunne få præmien betalt. Socialtjenesten søgte således at sikre, at størstedelen af det indbo, som var i tjenestens varetægt, var behørigt forsikret, men man fortolkede kun sine forpligtelser som en videreførelse af de flygtedes egne dispositioner. Var det pågældende indbo ikke i forvejen forsikret, fandt Socialtjenesten sig ikke forpligtet til at tegne forsikring.¹⁷

Med belysningsvæsenet aftaltes henlæggelse af regninger "indtil videre", mens efterladte rationeringsmærker blev returneret til hhv. Statistisk Kontor og Brændselsudvalget mod en kvittering, som gav ejerne løfte om udlevering af nye mærker ved deres tilbagekomst. Bohave købt på afdragsordning blev enten returneret til forhandleren mod udbetaling af den allerede betalte sum eller deponeret hos forhandleren, mens købekontrakten opbevaredes af Socialtjenesten. Hensigten var, som tilfældet også var det med andre aftaler, at sikre, at ejeren kunne generhverve genstanden, "som om der ikke havde været nogen afbrydelse".¹⁸

Hjælpens omfang og finansiering

Mod slutningen af oktober 1943 havde Socialtjenesten beskæftiget sig med 450 sager. I april 1945 var tallet steget til 1970.¹⁹ Tallet udtrykker antallet af anmeldelser til Socialtjenesten og dermed antallet af iværksatte undersøgelser. Det var dog langt fra alle anmeldelser, som krævede yderligere indsats, enten fordi de bortrejste ikke var af jødisk herkomst, eller fordi deres forhold var ordnet på betryggende vis eller afviklet på en måde, der ikke levnedede handlemulighed for Socialtjenesten. Ved befrielsen i maj 1945 opgjordes antallet af lejligheder, bevaret ved Socialtjenestens mellemkomst, til 97, mens i alt 350 bohavere opbevaredes ved Socialtjenestens foranstaltning. Det er værd at notere sig, at anmeldelserne dækker over *hele* familier og dermed over et sted mellem 4000 og 8000 personer. Det samlede antal personer, som var potentielt omfattet af Socialtjenestens arbejde, udgjorde på landsplan 8387. Langt den overvejende del var bosat i København og Socialtjenesten kom dermed i berøring med hovedparten.²⁰

Socialtjenestens opgave antog faste former og rapporterne om arbejdet blev mere og mere systematiske og detaljerede. Man etablerede også et nært samarbejde – ”under løfte om streng diskretion” – med Rigsregistraturen, idet tjenesten modtog lister over personer, der blev optaget i Rigsregistraturens kartotek over bortrejste jødiske personer.²¹ Det betød også, at Socialtjenesten efterhånden oparbejdede det overblik over målgruppen - personer af jødisk herkomst - som man havde manglet så hårdt ved arbejdets start.

Efterhånden som Socialtjenesten fik hånd om opgaven, blev spørgsmålet om finansiering af arbejdet og udgifterne forbundet med husleje og opbevaring presserende. Såfremt den flygtede havde modtaget alders- eller invaliderente afholdt man udgifterne ved hjælp af de opsparede udbetalinger af renten. Hvis lejemaal blev ophævet ved Socialtjenestens mellemkomst, indgik tilbagebetalt husleje ligeledes som indtægter, tjenesten kunne disponere over og det samme gjaldt udbetalt huslejhjælp fra kommunen. Indtægterne blev registreret individuelt, men indgik kollektivt i regnskabet, dvs. at indtægter fra én familie medvirkede til den samlede finansiering for alle familier. Derimod blev evt. leje fra logerende deponeret og opsparet, ligesom indestående på bankbøger og kontante midler fundet i lejligheden blev opbevaret i Socialtjenestens bankboks med henblik på ejerens tilbagevenden.

Det formelle grundlag for finansieringen af Socialtjenestens særlige virke var faldet på plads den 25. oktober 1943 med en lovanordning og et cirkulære i tilknytning til § 281 i lov om offentlig forsorg. Paragraffen, som sædvanligvis omhandlede hjælp til personer, der ekstraordinært var indkaldt til militærtjeneste, var forud med en vis kreativitet fra Socialministeriets side blevet anvendt i forbindelse med interneringen af de danske kommunister i

juni 1941. Dermed var ”et antal medborgere”, som det hedder i Socialministeriets departementschef H.H. Kochs beretning, ”blevet berøvet muligheden for at forsørge deres familier”. § 281 åbnede mulighed for en hjælp, som var mere omfattende end den almindelige kommunale hjælp, og som ikke indebar dennes tilbagebetalingspligt og evt. retslige virkninger.²²

Den 24. februar 1944 aflagde Socialtjenestens regnskab for ”varetagelsen af jødiske interesser”:

Figur 1

Regnskab 2. oktober 1943 til 24. februar 1944	
Udgifter til husleje, inkl. 2 forretningslokaler	26.064,40
Udgifter til opbevaring, <i>månedlig</i>	8.719,30
Diverse betalte regninger og udlæg	13.792,57
Samlede udgifter	48.576,27
Administration (excl. honorar og anskaffelser)	1.258,72
Indtægter	10.060,63
Total	39.774,36

De *månedlige* udgifter til husleje, inkl. to forretningslokaler beløb sig til 5.212 kr., mens de månedlige udgifter til opbevaring var 1.743 kr.²³ Udgifterne vedrørte husleje mm. til i alt 91 lejligheder og opbevaring af 72 bohaver. Huslejen varierede mellem 18 kr. og 120,60 kr. pr. måned. Ved udgangen af marts 1945 var de samlede omkostninger ved arbejdet steget til 150.508,94 kr.²⁴ Til sammenligning var Københavns Kommunes sociale budget (social forsikring og offentlig forsorg) gennemsnitligt på 112 mio. kr. i perioden 1939-40 og 1943-44.²⁵

I løbet af 1944 ændrede Socialtjenestens arbejde karakter. Det opsøgende arbejde, antallet af anmeldelser og besøg på formodede forladte bopæle fyldte ikke længere så meget, og indsatsen fik mere administrativ karakter. Huslejer skulle fortsat betales og løbende sager med forsikringsselskaber, skattevæsen og belysningsvæsen ordnes, ligesom der fortsat var en del arbejde forbundet med administrationen af lejemålene i Strandgade, hvor de mange bohaver blev opbevaret. Samtidigt førtes løbende kontrol med de mere eller mindre selvbestaltede værgers overtagelse og videreførelse af de flygtedes interesser.

Reaktionen på Socialtjenestens virke

Socialtjenestens medarbejdere syntes fra starten usikre på omverdenens og andre offentlige myndigheders forståelse og accept af deres nye opgave. Den 13. oktober følte Overlederen for Socialtjenesten sig således foranlediget til at informere samtlige institutionschefer under Københavns Kommune. Her begrundede han *hvordan* og *hvorfor* Socialtjenesten havde påtaget sig arbejdet med at beskytte jødernes efterladte lejligheder og bohave. Det første skete naturligvis med henvisning til Udenrigsministeriets og Socialministeriets anmodning, det sidste med begrundelsen, at Socialtjenesten her – ”til trods for at det drejer sig om en opgave, som i og for sig ligger uden for det egentlige formål med Socialtjenesten (...) kunne gøre en indsats af humanitær art ved at sikre de pågældendes forladte lejlighed, bohave m.v. mod tyveri eller forringelse”. Overlederen ønskede at undgå enhver misforståelse med hensyn til karakteren af Socialtjenestens hjælpevirksomhed, mens han samtidigt oplyste, at ”Socialtjenesten inden for visse rammer vil kunne overtage de pågældendes forpligtelser, f.eks. med hensyn til betaling af husleje og lign., idet Socialministeriet har givet tilsagn om indtil videre at ville yde fuld refusion af de med de her omhandlede foranstaltninger forbundne udgifter”.²⁶

Socialtjenesten anbefalede selv, at arbejdet med omsorgen for jødernes lejligheder blev holdt skarpt adskilt fra forsørgelsesvæsenet, idet man påpegede, at der var betydelige forskelle på disse sager. For det første blev der ikke gennemført og underskrevet en tvangsafhøring. For det andet var modtagerne af hjælpen ikke selv tilstede, og man var til en vis grad ude af stand til at efterprøve og kontrollere de foreliggende oplysninger, som ofte blev afgivet af tredjemand uden strafansvar. Socialtjenesten kunne derfor ikke udelukke, at der blev ydet hjælp til personer, der ikke i lovens forstand var ”trængende”.

Hertil kom, at de tredjemænd, der blev afhørt, ofte mødte Socialtjenesten med stor mistro, og undertiden ville de først give oplysninger, når de var overbevist om, at Socialtjenesten intet havde med forsørgelsesvæsenet at gøre.²⁷ Socialtjenestens embedsmænd pegede her på et væsentligt problem i deres arbejde. Hjælpen til de flygtede jøder var ikke blot en ny opgave for Socialtjenesten, den repræsenterede også en anden slags offentlig forsorg, end man hidtil havde kendt til. Retrospektivt kan vi betragte hjælpen til de jødiske flygtninge som en forløber for det velfærdssystem, der skulle blive udviklet i løbet af 1950’erne og som mellemkrigstidens socialreformer havde lagt kimen til.

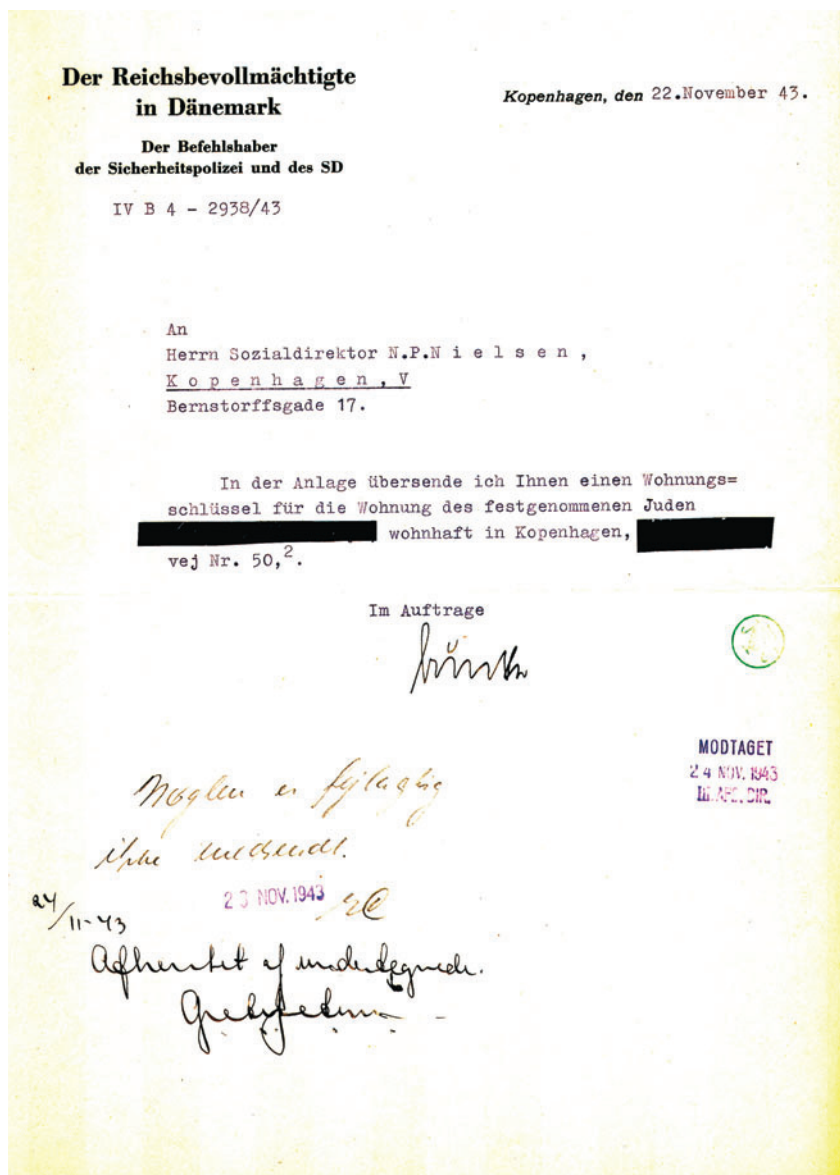
Overalt hvor de kom, blev Socialtjenestens medhjælper mødt af stor respekt og tjenstvillighed, og det til trods for deres forespørgsels ofte nærgående og insinuerende karakter. Respekten for autoriteter og embedsmænd var dog helt anderledes almindelig, og tilbøjeligheden til at efterkomme auto-

riteternes vilje, en ganske anden end i dag. Af og til stødte Socialtjenesten dog på forhindringer, f.eks. når de involverede afviste enhver indblanding fra de offentlige myndigheders side. Dette skyldtes dog ikke så meget uvilje mod medhjælpernes konkrete opgaver eller spørgsmål, som det skyldtes uvilje mod socialforsorgen og forsørgelsesvæsenet. Nervøsiteten for kontakt med de sociale myndigheder var da heller ikke ubegrundet. Selvom sanktionerne mod modtagere af offentligt hjælp var blevet betydeligt lempet ved socialreformerne i 1930'erne kunne stemmeretten fortsat fratages modtagere af fattighjælp og – hvad der ikke var uvæsentligt for en del af målgruppen for Socialtjenestens særlige opgave – at modtage offentlig hjælp kunne betyde, at man ikke kunne opnå dansk statsborgerskab.²⁸ Det var stadig socialt stigmatiserende at være under offentlig forsorg: Det stred mod arbejderklassens moral om at yde efter evne og nyde efter behov, og mod familiefaderens ideal om at forsørge sine egne.

På et bestemt område viste frygten for det offentliges indblanding sig velbegrundet. Undersøgelsen af flygtningenes personlige forhold resulterede for en række sagers vedkommende i mistanker om socialt bedrageri, da det viste sig, at den flygtede havde arbejdet uden gyldig arbejdstilladelse. En mistanke, der især ramte de tyske og østrigske flygtninge, som under store vanskeligheder havde opnået tålt ophold i Danmark i 1930'erne, men som ikke var blevet tildelt arbejdstilladelse og dermed mulighed for at forsørge sig selv.²⁹

Andre reagerede mistroisk af frygt for, at oplysninger om de flygtede jøder skulle falde i forkerte hænder, eller at de selv skulle komme i besættelsesmagtens søgelys. Frygten for værnemagtens eller det tyske politis indblanding var ikke uforståelig. En tilfældig kunde, som havde handlet hos en nu flygtet skræddermester, havde således købt hele familiens indbo og hævdede at være blevet anholdt af den tyske værnemagt, da han ville afhente møblerne. Han blev ført til Dagmarhus, hvor det blev meddelt ham, at man vidste, at han var i besiddelse af familiens møbler, samt at man ønskede oplysninger om, hvorfra han havde dem. Køberen søgte over for det tyske politi at sløre, hvordan han havde fået adgang til indboet, men måtte slutteligt underskrive ”en erklæring”, hvorefter han blev frigivet. Da Socialtjenesten blev inddraget i sagen, var han derfor først meget mistænksom over for tjenestens motiver og krævede oplysninger om, hvordan Socialtjenesten havde fået kendskab til sagen, og i hvilke hænder rapporten om sagen ville ende.³⁰

Der er næppe tvivl om, at de tyske myndigheder havde et vist kendskab til Socialtjenestens arbejde. Det var f.eks. her man henvendte sig, da man returnerede de nøgler, som var udleveret af viceværter og portnere under aktionen mod de danske jøder 1. og 2. oktober, eller som man havde indsamlet blandt de deporterede til Theresienstadt.³¹ Det var også hos Socialtjenesten, at det

Det er et karakteristisk træk ved jødedeportationerne under 2. Verdenskrig, at man forsøgte at opretholde et skær af normalitet og udviste en forbløffende sans for detaljer. Den tyske besættelsesmagt bekymrede sig således om, hvad der skete med de deporterede jøders hoveddørsnøgler. Derfor henvendte man sig til Københavns Kommune for at få hjælp, og man sendte også nøglerne bertil, når man da ikke, som i dette tilfælde, desværre glemte at vedlægge nøglen (Socialtjenestens arkiv, Københavns Stadsarkiv).

tyske politi henvendte sig, da de første breve fra Theresienstadt skulle fordeles i Danmark (se nedenfor). Alligevel var Socialtjenesten meget påpasselig med at sløre det konkrete indhold af tjenestens arbejde. Arbejdet for at sikre og bevare jødernes ejendom og ejendele var i himmelråbende uoverensstemmelse med besættelsesmagtens bestræbelser på at skabe et *judenrein* Danmark, al den stund tjenestens virke netop sigtede mod at jøderne skulle vende tilbage. Alle meddelelser til andre danske myndigheder blev derfor stemplet fortroligt, og af frygt for en razzia fra Gestapo tilintetgjorde Socialtjenesten i januar 1944 størstedelen af de optegnelser, man havde gjort om de forskellige lejligheder. Samtidig forsøgte man at overbevise flygtningenes nervøse bekendte om, at Socialtjenesten ville gøre alt for at undgå, at oplysninger fra tjenestens virke kom i besættelsesmagtens hænder.

Til trods herfor kan man i det bevarede kildemateriale se, at flere bekendte til jøderne oplevede at blive opsøgt og midlertidigt interneret af det tyske politi. Årsagen hertil var, at forfølgelsen af jøderne i visse tilfælde fortsatte efter aktionen den 1.- 2. oktober. Skønt der ikke var nogen indbyrdes sammenhæng imellem besøgene, kunne naboer og bekendte således opleve at blive opsøgt af både Socialtjenesten og Gestapo med et par dages mellemrum. I nogle tilfælde kunne naboerne endda navngive den tyske politiofficer, som havde foretaget afhøringer i kvarteret:³² SS-Oberscharführer (oversergent) *Fritz Renner* gjorde tjeneste ved det tyske sikkerhedspoliti i afdeling IV-B-4, der havde ”jødespørgsmålet” som sagsområde. Her samarbejdede han med den danske nazist Paul Hennig, der også havde gjort sig bemærket som lønnet medarbejder ved det antisemitiske skrift *Kamptegnet*, og ved sin deltagelse i razziaen mod Mosaisk Troessamfunds sekretariat i Nybrogade den 31. august 1943, hvor Troessamfundets medlemslister blev beslaglagt.³³

På trods af alle forsikringer oplevede Socialtjenestens medarbejdere ofte, at naboer og bekendte nægtede ethvert kendskab til den flygtede familie og at have deres private ting stående. Medarbejderne var imidlertid forstående og forklarede gerne afvisningerne med ”den ikke ualmindelige mistro til Socialtjenestens arbejde”.³⁴ Hvis Socialtjenesten vurderede, at der var berettiget grund til bekymring, rettede de henvendelse til politiet og bad om en afhøring til politirapport. Det var ofte nødvendigt,³⁵ da der jævnligt opstod konflikter ang. retten til at varetage flygtningenes interesser. En herre, som mente sig berettiget til at disponere over en flygtet kvindes ejendele, og som havde truet lejlighedens nye logerende, ”viste sig at være særdeles ubehagelig og arrogant i tonen og straks afvisende; der var ingen grund til posekiggeri, der var ingen, der havde haft bud efter Socialtjenesten til at feje op i denne sag, der var ordnet på bedste måde”.³⁶

Rekonstruktion fra filmen "Det gælder din Frihed" fra 1946. På Frihedsmuseets hjemmeside, der findes under www.nationalmuseet.dk kan man finde oplysninger om hvilke billeder fra jødernes flugt, der er autentiske og hvilke der er rekonstruktioner (Det Kongelige Bibliotek).

Det er svært at vurdere, om konfrontationen mellem Socialtjenestens medarbejdere og de implicerede borgere skyldtes mistillid og frygt for myndighedernes indblanding, eller om f.eks. skyldfølelse også kan have spillet en rolle. I en række tilfælde blev Socialtjenestens medarbejdere af gode grunde dog mistænksomme.

Tyveri, rapseri og skødesløshed

Socialtjenesten modtog adskillige anmeldelser om indbrud, tyveri og tyveriforsøg.³⁷ Den 5. oktober indfandt Socialtjenestens medarbejdere sig i en ejendom på Valby Langgade, hvor lejerne kunne berette, "at der havde været forsøgt adgang til [den flygtede jødiske families og ejendommens ejers] lejlighed på 1'et sal, idet alarmapparatet ved 4-5 tiden natten til den 5' ds. var begyndt at kime, men inden han og den logerende i stuen havde fået tøj på og var kommet ud, holdt kimeriet (efter ca. 5 minutters forløb) op, og udover at begge mente at have hørt skridt af jernbeslåede støvler, var der intet at bemærke, og såvel døren som vinduer var intakte, hvad de stadig var ved undertegnede besøg den 5' ds. Der var intet tegn på, at døren havde været åbnet, eller at der havde været gjort forsøg derpå. Om morgenen fandtes medfølgende emblem i havegangen lige udenfor huset [det omtalte emblem findes desværre ikke i arkivet]".³⁸ Med hensyn til gerningsmændene er mulighederne mange: Fra almindelige kriminelle til danske nazister, frikorpsfolk på orlov eller tyske politifolk på selvbestaltet aktion med arrestation eller tyveri for øje. Men Socialtjenesten etablerede ro i ejendommen, og lejerne indbetalte troligt deres husleje til Socialtjenesten, som også udvirkede, at der blev aflagt regnskab for familiens forretning, der iøvrigt blev lukket og låset. Der blev ikke senere rapporteret om forsøg på indbrud.

En anden familie var mindre heldig. Socialtjenesten blev den 15. oktober inddraget i sagen efter en anmeldelse om indbrudsforsøg. Dagen efter at Socialtjenesten havde aflagt lejligheden besøg, fik tyven imidlertid held med sit foretagende: Dækketøj, dynebetræk og et divantæppe var forsvundet og tjenesten måtte igen rykke ud for at få sat nye ruder i lejlighedens vinduer. Tyven blev pågrebet få dage efter, men havde da nået at omsætte de fleste af tyvekosterne. Yderligere tre gange måtte Socialtjenesten rykke ud til bopælen efter indbrud i husets kælder, hvor der var blevet stjålet koks og kasser. Hver gang satte tjenesten ny lås på kælderrummet.³⁹

I en noget pinlig sag forsvandt en trehjulet cykel og en klubstol under en flytning, bestilt og betalt af Socialtjenesten. Tjenestens efterfølgende kølige henvendelse til flyttefirmaet resulterede dog i, at flyttefirmaets direktør fik de forsvundne sager fremskaffet inden for få dage.⁴⁰

Antallet af indbrud i København steg voldsomt under krigen, idet besættelsen skabte en knaphedssituation, som øgede fristelsespresset. Som i det ovenfor anførte eksempel bestod tyvekosterne ofte i linned, forskelligt tøj og habitter, som, pga. rationering, var en mangelvare, og derfor stærkt eftertragtede på det sorte marked. Situationen var ”gefundenes Fressen” for vanekriminelle, men også mennesker, der ikke tidligere havde været involveret i kriminalitet, blev fristet af situationen. Antallet af såkaldte ”tørresnoretyverier” steg f. eks. eksplosivt i perioden,⁴¹ ligesom ubeboede lejligheder var et oplagt mål, ikke mindst efter aktionen mod det danske politi den 19. september 1944. Tyverierne havde med andre ord sjældent et personligt eller antisemisk motiv.

Værre blev det imidlertid, når udenforstående på en eller anden måde havde fået fat i nøgler og skaffet sig adgang til lejlighederne, før Socialtjenesten kunne nå at aflægge adressen besøg. Så snart Socialtjenesten blev involveret, søgtes det imidlertid at gøre skaden god igen og man vogtede nidkært over de flygtedes ejendele. Man krævede behørig kvittering for udlevering af (selv små) genstande fra boet og man nægtede at fæste lid til ufuldkomne eller mundtlige fuldmagter, især hvis de indebar fri råderet over indbo og ejendele. I sådanne tilfælde krævede Socialtjenesten, at de pågældende underskrev erklæringer med ordlyden: ”Undertegnede erklærer herved på tro og love, at vi på betryggende måde opbevarer følgende af familien NNs ejendele”, med en præcis angivelse af de ejendele, som befandt sig i den pågældendes varetægt.

Sådanne erklæringer kom til nytte i en sag fra Ragnagade. Her konstaterede Socialtjenesten, at den flygtede families ejendele var fordelt hos tre personer i nabolaget. For den ene af naboernes vedkommende drejede det sig om ikke mindre end: ”2 sæt herretøj, 5 frakker, 1 vest, 1 par benklæder, 1 muffe, 1 strikket trøje, 1 herrehat, 8 par sko, 1 fag gardiner, 2 rullegardiner (papir),

10 skjorter, 1 bluse, 1 nattrøje, 10 par underbenklæder, 28 trøjer, 1 sengetæppe, 3 bordtæpper, 1 rejseetui, 2 pyjamas, 4 underkjoler, 1 radio, 1 toiletmøbel, 1 divan med tæppe, 6 stole, 1 klapbord, 2 malerier, 2 billeder, 2 dyner, 2 puder, 1 ternet trøje, 1 nederdel, 11 stk. kjoler, 10 duge, 10 håndklæder, 11 viskestykker, 10 pudevår, 1 slaabrok, 1 kittel, 1 sengetæppe, 1 stråttæppe, 12 ølglas, 14 portvinsglas, 1 terrin, 2 fade, 10 sodavandsglas, 40 tallerkner, 10 skåle, 27 kagetallerkner, 12 stk. glasasietter ...”.

Og det var ikke engang det hele. Naboen var endog gået så vidt, at tage familiens tøj i brug: ”Desuden måtte hun indrømme, at hendes voksne søn (...) havde fået 2 sæt tøj, hvoraf han pt. gik med det ene sæt, og en voksen datter (...) gik med [familiens frues] frakke. Da jeg bebrejdede hende, at en sådan handlemåde sikkert var ganske i modstrid med familiens ønsker, svarede hun, at det var hendes og hendes mands opfattelse, at familien faktisk havde afskrevet alt deres indbo, idet de ikke regnede med nogensinde at vende tilbage”.⁴²

Socialtjenestens belæringer bar imidlertid frugt. Erklæringerne gjorde det ikke alene klart, at naboerne havde taget et langt større antal ejendele til opbevaring end tidligere oplyst. De forsikrede ligeledes Socialtjenesten om, at de ikke længere gik med familiens beklædningsgenstande, og at de heller ikke ville gøre det i fremtiden. Medhjælperen fra Socialtjenesten afsluttede sin indberetning med ordene: ”Selvom jeg ikke anser [naboen og dennes familie] for helt pålidelige, er jeg tilbøjelig til at antage, at man nu har givet mig konkrete oplysninger om alt det opbevarede”. Han henstillede derfor til, at der intet yderligere blev foretaget i sagen.⁴³ I andre tilfælde henvendte naboer og venner sig til Socialtjenesten med den ofte berettigede mistro til andre naboer eller udtrykte ”ængstelse for, at disse ting er genstand for misbrug”.⁴⁴ Det var ikke mindst *brug* af de flygtedes effekter, som vakte Socialtjenestens mistanke.

Når naboer og bekendte selvbestaltet havde taget ejendele til opbevaring, måtte Socialtjenesten ofte fremsætte anmodningen om at bringe effekterne tilbage med ”stor vægt, da man tilsyneladende ikke var særligt tilbøjelig til at udlevere noget”.⁴⁵ I en sag, hvor en stor del af indboet var fjernet og lejlighedens dagligstue og soveværelse stod beboet, blev Socialtjenestens medarbejder særlig indigneret over, hvad han så: ”Besøg blev aflagt på ny om aftenen for at træffe de logerende. Det lykkedes kun at komme i forbindelse med [en kvindelig logerende], men det viste sig at være hende, der uden videre havde tilladt sig at disponere over lejligheden i dens helhed; ja hun erkendte, at hun stærkt havde overvejet at træde ind i [familiens] rettigheder som lejer og derefter selv fremleje, idet hun følte sig berettiget til at disponere over det beholdne indbo (...) det blev betydet hende, at en sådan fremgangsmåde

selvfølgelig ikke kunne godkendes, og hun blev opfordret til straks at trække sig tilbage til det af hende lejede værelse med samt sine effekter (...) I de følgende 3 dage måtte vi derefter holde åbent hus for at få samlet de effekter, der var fjernet; det var bogstaveligt talt nødvendigt at hale hver enkelt ting fra de pågældende, der i øvrigt, da de blev klar over, at der ikke var anden udvej, hver for sig var ivrige efter at forklare, hvad de andre havde fjernet (...) De logerende fik efter omstændighederne besked om, at de snarest og inden 15/11 måtte finde sig andet logi, da det ikke er muligt at aflåse den del af lejligheden, som [familien] selv disponerede over, forsvarligt. De var indforstået hermed”.⁴⁶ Socialtjenesten rekvirerede derefter et par lotter til at sætte lejligheden i stand og ordne de store mængder af tøj, glas og porcelæn, som var kommet ind via ”åben hus”-aktionen, i skabe og skuffer.

Hvis naboer og bekendte ikke var til at bevæge, kunne Socialtjenesten, som omtalt, rekvirere politiets medvirken. Det skete f.eks. i en sag, hvor en bekendt af den flygtede familie nægtede at udlevere 62,50 kr., som han uretmæssigt havde modtaget af familiens overskydende forudbetalte husleje. Efter en mundtlig og skriftlig anmodning anmeldte Socialtjenesten sagen til politiet.⁴⁷

Rygter om naboers og bekendtes evt. politiske sympatier med besættelsesmagten blev også noteret. En ven anmodede Socialtjenesten om at efterse, at en families interesser blev forsvarligt varetaget. Han frygtede, at naboerne i familiens opgang næppe havde ædle motiver, når de ønskede at tage familiens bohavet til opbevaring, ”idet der skal være nazister imellem dem”. Naboerne undveg efterfølgende Socialtjenestens spørgsmål og afviste det offentliges indblanding med ordene, ”at der kunne jo bestå et økonomisk mellemværende”, og ”betroelsen af opbevaring af effekterne kan være udtryk for et ønske om at sikre dem garanti for dette økonomiske mellemværende”.⁴⁸

Det er ikke til at sige, om vennens mistanke havde noget på sig eller om naboerne vitterligt havde tilvejebragt midler til familien mod pant i deres ejendele. Arkivet kan ikke give os en forklaring, men sagen vakte i høj grad Socialtjenestens mistænksomhed.⁴⁹ Og denne type sager var langt fra enestående: En vicevært, som, ifølge Socialtjenestens oplysninger, var beskæftiget hos den tyske værnemagt, havde i et tilfælde tilladt sig at disponere meget frit over en flygtet families ejendele, faktisk så frit, at han skiftede sine egne gamle møbler ud med familiens nye. Socialtjenestens medarbejder foreslog, at der blev rettet henvendelse til politiet.⁵⁰

Arkivet indeholder imidlertid kun få sager, hvor nazistiske sympatier blev anført som et muligt motiv for rapserierne, og rapporterne beskæftiger sig ikke med muligheden for angiveri. Når Socialtjenestens medarbejdere kolporterede rygter om nazistiske sympatier, skyldtes det sandsynligvis frygten

Rekonstruktion fra filmen "Det gælder din Frihed" fra 1946 (Det Kongelige Bibliotek).

for, at tyskerne skulle rette opmærksomhed mod tjenestens virksomhed. Men det kan dog ikke udelukkes, at naboer og bekendtes opførsel var næret af antisemitisme. Generelt skal årsager til den kynisme og grådighed, som kunne gribe om sig i et nabolag ved jødernes flugt, findes i motiver fra egentlig antisemitisme over misundelse til det øgede fristelsespres ved knaphedssituationen.

Det er ikke meget vi ved om de forhold, der mødte de europæiske jøder, da de efter krigen vendte tilbage til deres hjem. Fra enkelte franske, belgiske og hollandske undersøgelser ved vi, at de her stødte ind i en lang række vanskeligheder. De blev ofte mødt af kulde, ligegyldighed, mistænksomhed og overraskelse over, at de i det hele taget var i live og i stand til at vende hjem.⁵¹ Skønt enkelte eksempler i det her undersøgte kildemateriale viser, at nogle personer benyttede sig af jødernes flugt til at berige sig med deres gods, er det imidlertid *ikke* den dominerende tendens i det danske materiale.

Tværtimod forklarede de implicerede som regel, at "overdragelsen [af møbler] er ren pro forma og kun skal sikre overgreb fra anden side"; at "det var hans mening at bevare forretningen til [familien] kom hjem (fra Sverige)"; at fruens "andel på 800 kr. bliver stående, således at hun kan overtage lejligheden med ½ års varsel, når hun vender hjem", mens en fremlejekontrakt understregede, at fremlejer "skal med få dages varsel forlade lejligheden,

så snart [familien] på ny vil overtage den”.

Sådanne udtalelser kan naturligvis blot være dårlige undskyldninger eller afspejle skamfuld forlegenhed i mødet med Socialtjenesten. I langt de fleste tilfælde valgte Socialtjenesten dog at fæste lid til de improviserede ordninger og forsikringerne om deres midlertidige karakter. Tilliden afslører ikke kun et ønske om, at de flygtede med tiden ville vende tilbage, men afspejler også en tro på krigens snarlige ende. Den samme tro på en allieret sejr og Det tredje Riges undergang, som nærede strejkerne og urolighederne i forbindelse med augustoprøret, prægede også jødernes værgere og Socialtjenestens medarbejdere – ja, hele rationalet bag Socialtjenestens arbejde var netop, at jøderne skulle have et hjem at vende tilbage til! Arbejdet var påvirket af optimisme: Henstand-, afdrags- og lejeordninger havde i første omgang kun en løbetid til 1944-årets udgang, *senest*.

Til sammenligning begyndte deportationen af de hollandske jøder allerede i februar 1941 på et tidspunkt, hvor krigssituationen på ingen måde varslende nederlag for Hitlers hære. Forud for deportationerne gik en gradvis diskrimination og udskillelse, som isolerede jøderne fra det nærmiljø, der skulle vise sig så afgørende for redning og overlevelse overalt i Europa. 102.000 hollandske jøder omkom under Holocaust.⁵²

Hjælpens formål – materiel omsorg

Socialtjenestens formål var udtrykkeligt, ”at varetage de borteblevne persons interesser her i landet med hensyn til beskyttelse af deres her efterladte gods m.v.”.⁵³ Det betød så vidt muligt at bevare de pågældendes hjem under fraværet, og hvor dette ikke var muligt, at bevare eventuelle efterladte ejendele. Formålet blev fortolket meget bogstaveligt.

En henvendelse fra den lokale købmand henledte Socialtjenestens opmærksomhed på en forladt lejlighed i Valby. Ved besøg på adressen konstaterede medhjælperen, at husets frue var flygtet til Sverige pga. jødeforfølgelserne og man fik oplyst, at fruens mand var indlagt på Nørre Hospital. Efter at have sikret sig, at mandens aldersrente kunne finansiere huslejebetalingen m.v. var det medhjælperens opfattelse, at sagen ”ikke skønnes at henhøre under Socialtjenestens ressort”.⁵⁴ I flere tilfælde registrerede tjenesten, at ægtefæller blev skilt og forlovelser brudt, fordi den ene part var af jødisk oprindelse. Hvis den efterladte havde påtaget sig at ordne kærestens eller ægtefællens forhold, søgte Socialtjenesten at verificere oplysningerne om deres forbindelse, for at sikre sig værgemålets troværdighed, men foretog sig derudover ikke yderligere i sagen.

Samme procedure blev fulgt, når de efterladte var børn. Mens Socialtjenestens medarbejdere både opsøgte viceværten, ejendommens administrator

og den formodede befuldmægtigede – en værtshusindehaver – i forsøget på at sikre en forladt bolig med indbo, anså de sig ikke forpligtede til at undersøge viceværtens udsagn om, at ”et udøbt barn henligger i et københavnsk hospital”.⁵⁵ Om forældrene kunne det kun oplyses, at de nu var i Sverige.

I en anden sag noteredes lakonisk: ”En 18 årig imbecil datter er i stilhed indlagt på Kommunehospitalet”. Da Socialtjenestens medarbejder havde sikret sig, at der blev ført jævnlige tilsyn med ægteparrets bolig kunne ”Socialtjenestens medvirken formentlig anses for afsluttet”.⁵⁶ I et andet tilfælde havde et ægtepar efterladt deres lille pige hos en nabo. Naboen blev nøje instrueret af Socialtjenesten om hvad der skulle gøres med hensyn til det flygtede ægtepars indbo, hvorimod det helt blev overladt til naboen at tage sig af barnet. Naboen kunne senere oplyse Socialtjenesten om, ”at [familiens] lille pige er blevet hentet d. 10/12 1943 og nu befinder sig i Sverige hos forældrene”.⁵⁷

Såfremt Socialtjenesten havde betragtet det som deres opgave at varetage omsorgen for de efterladte børn, var der faktisk ressourcer tilstede, men det krævede en anden social instans’ inddragelse. I én sag blev alle børnene ved forældrenes bortrejse f.eks. anbragt via Børneværnet.⁵⁸ Antallet af sager i det fragmentarisk bevarede arkivmateriale efter Socialtjenestens virke viser, at også danske jødiske familier på flugt i betydeligt omfang måtte efterlade deres børn hos venner og bekendte.⁵⁹

Aktive ofre

Skønt det er indlysende, at Socialtjenestens arbejde opfyldte et behov, giver materialet efter tjenesten også talrige eksempler på, hvordan de forfulgte selv forsøgte at sikre deres ejendom og ejendele, og om hvordan de på meget kort tid skaffede de nødvendige likvide midler til deres flugt. At ordninger var etableret i hast og ikke altid med pålidelige partnere, ændrer ikke ved det overordnede indtryk: De danske jøder var *ikke* passive ofre for besættelsesmagtens overgreb. De handlede selv.

Som tidligere omtalt forblev den ”ariske” part af et ægteskab jævnlige i Danmark for at ordne familiens forhold, hvorefter han eller hun rejste til Sverige for at blive genforenet med ægtefællen. Det kan synes mærkværdigt, at sådanne ægtefæller gjorde sig anstrengelser for at bevise, at de var af ”ren arisk afstamning”, men det kan muligvis skyldes usikkerhed om Socialtjenestens motiver og eventuelle relationer til de tyske myndigheder. Men også svigerfamilie, venner, naboer og bekendte lod sig engagere for at sikre, at de flygtedes forhold blev ordnet på betryggende måde. Faktisk opstod ”bureaukratisk uro” kun, når flygtningene selv på bedste vis havde søgt at sikre deres efterladte ejendom, eller når flere personer meldte sig med mundtlig eller skriftlig fuldmagt eller gik fejl af hinanden. Mistilliden, der herskede mellem sådanne

mere eller mindre selvbestaltede værger, skyldtes ofte den hast og forvirring, hvormed jøderne havde forsøgt at sikre deres interesser hos naboerne, som ikke vidste, at sagen også blev varetaget fra anden side.

En svoger til en flygtet familie henvendte sig f.eks. til Socialtjenesten med en bøn om at tage affære i en sag, hvor to naboer havde tømt en lejlighed for værdier og trods forevisning af fuldmagt efterfølgende nægtede at udlevere genstandene til svogeren. Efterhånden som Socialtjenesten dykkede ned i sagen - og de dykkede dybt - blev den mere og mere speget. De to naboer hævdede således, at de var kommet sammen med familien gennem ni år, og inden familiens afrejse var de blevet betroet nøgler til lejligheden, og indtrængende bedt om at fjerne så meget som muligt fra hjemmet og tage det til opbevaring i deres egne lejligheder. Selv var de to naboer ikke glade for at imødekomme anmodningen. De var bange for, at det hurtigt ville blive meddelt værnemagten, at effekterne befandt sig hos dem. På den anden ville de gerne hjælpe. Naboerne havde ikke kendt til Socialtjenestens virksomhed og hævdede, at de var glade for at overlade ejendelene i det offentlige varetægt. I rapporten tilføjes det, at ”de indrømmer at have nægtet at udlevere de hos sig beroende effekter, da de ingen tillid har til [svogeren], som i øvrigt ikke var ædru, da han mødte med flyttemanden. Han menes at have nogen hang til overdreven spiritusnydelse, især efter at hans hustru er rejst”.

Adskillige personer i familiens omgangskreds var imidlertid af den opfattelse, at de som tak for deres ulejlighed kunne beholde en række af de opbevarede effekter. Det lykkedes imidlertid Socialtjenestens medarbejder at få indsamlet størstedelen af bohavet og han forhørte sig nu hos sin overordnede om man skulle forlange, at svogeren udleverede de effekter, der var i hans varetægt, og om man skulle søge politiets hjælp til at efterlyse en forsvunden sølvbakke: ”Til karakteristik af [svogeren] skal endvidere anføres, at han ved bortgangen inviterede personalet på ”en genstand” i en nærliggende beværtning og var noget forbavset over, at tilbudet ikke blev modtaget”.⁶⁰

Flygtningene omsatte i stor hast deres værdier eller stillede dem i pant for likvide midler. Der var ofte tale om store summer. I et enkelt eksempel overdrog en familiefar med en proforma kontrakt hele sit indbo for 3000 kr. mod et kontant lån på 1000 kr. En mand solgte sin villa for 20.000 kr. En skrædermester solgte hele sit indbo for 1200 kr. En anden familie fik kun 500 kr. kontant for salget af deres indbo, mens ”hvad der yderligere vilde indkomme, skulle indsættes på en bog på [familiens] navn og stå, til han på ny kom tilbage”.⁶¹ Derudover var sølvtøj, dækketøj og den personlige garderobe ofte fjernet fra lejlighederne.⁶²

Det er bemærkelsesværdigt at se, at de familier, som selv havde nået at ordne deres forhold før flugten ofte var ringere stillet end de familier, som

intet havde nået at gøre og hvis bo derfor blev forseglet af Socialtjenesten. Dels var al indboet og værdierne realiseret – ofte til en ringe pris – dels blev lejlighederne ofte genudlejet umiddelbart efter beboernes flugt. Og når Socialtjenesten lukkede en sag med henvisning til, at familien selv havde nået at ordne deres bo inden afrejsen, foretog man sig ikke mere i sagen.⁶³ Det skete således i en sag i Borgergade, hvor en mand mundtligt havde overdraget sit skrædderværksted til en anden handlende i gaden for 100 kr. En veninde af familien, som kontaktede Socialtjenesten, fandt beløbet ”påfaldende”. Socialtjenesten gav kvinden ret: ”I betragtning af, at det drejer sig om brugbare ting, vil realisationen utvivlsomt indbringe et betydeligt beløb”. Alligevel var konklusionen: at ”der kan dog næppe på det foreliggende foretages yderligere i sagen”.⁶⁴

Bedre gik det i et tilfælde, hvor Socialtjenesten ved en tilfældighed aflagde besøg i en lejlighed den 12. oktober og her traf ægtefællerne i begreb med at rejse til Sverige. Ægteparret udleverede et sæt nøgler og Socialtjenesten vendte tilbage dagen efter for at iværksætte den sædvanlige procedure med oprydning, registrering og ned- og aflukning. Få dage efter henvendte en mand sig til Socialtjenesten med fuldmagt, der overlod ham ”alt, hvad der står i lejligheden”. Manden forklarede ”at han har fået dette bevis den 12.10.1943 om eftermiddagen, da ægtefællerne ikke ventede nogensinde at vende tilbage. Manden skal have talt om at søge til Polen” (!) Socialtjenesten valgte dog at fæste lid til deres aftale med ægtefællerne, ”der intet havde nævnt om overdragelsen til Herr [...], og som udtrykte deres glæde over, at Socialtjenesten ville tage sig af deres hjem”.⁶⁵ Ansvar for parrets ejendele endte således hos Socialtjenesten.

De betroede værger bestod i alt fra den lokale købmand, som tilfældigt blev inddraget, til naboer, bekendte, kunder, kolleger, svende i forretningen, venner og ikke-jødisk familie. Langt de fleste sager beretter om sociale netværk udenfor familiens kreds og fortæller dermed også om de danske jøders integration i det danske samfund.

De deporterede i Theresienstadt

Socialtjenesten blev også et omdrejningspunkt for den første kontakt og hjælp til de jøder, som ikke nåede at flygte, og som derfor blev deporteret af tyskerne. Arbejdet indledtes, da man i november 1943 modtog efterretning fra det tyske hovedkvarter på Dagmarhus om, at et antal brevkort var ankommet fra Theresienstadt. De tyske myndigheder ønskede, at Socialtjenesten varetog distribueringen i Danmark og indsamlede post til de deporterede. Socialtjenesten tog opgaven på sig og indledte samtidigt forhandlinger om at fastlægge en nærmere fremgangsmåde for afsendelse af pakker til de deporterede. På

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
 XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
 XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
 XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
 12. November 1943.

F.7e 200.

Socialtjenesten har fra de tyske Myndigheder (Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD in Dänemark) modtaget 264 Brevkort, som er afsendt af de i Theresienstadt, Böhmen - Mähren, internerede Jøder til Faarsrende og Bekendte. Disse Kort er herfra tilstillet Adressaterne, idet man samtidig har meddelt disse, at der ifølge Oplysning fra de tyske Myndigheder kan skrives til de internerede - herfra ogsaa paa Dansk - ligesom der kan sendes Pakker med Tsj, men ikke med Fødevarer.

9 Kort til Adressater i Tyskland og Polen har man tilbagesendt til den ovennævnte tyske Myndighed med Henstilling om, at Kortene bliver ekspederet ved dennes Foranstaltning.

i Henhold til telefonisk Aftale tillader man sig henlagt til videre Foranstaltning at fremsende 44 Brevkort, der er sendt til Adresser uden for Danmark, bortset fra Tyskland og Polen.

Samtidig vedlægges 24 Kort, der er adresseret til Jøder her i Landet, og som man antages at være flygtede, samt endelig 4 Kort, der er fundet i en af de jødiske Flygtninges Lejlighed.

Til Udenrigsministeriet,
 Christiansborg.

Det tredje Rige søgte under dække af verdenskrigen at udrydde Europas jøder, og deporterede, udsultede og henrettede i forferdende tempo jøder fra alle afkroge af det besatte kontinent. Ikke desto mindre bekymrede man sig også om, hvordan man skulle få postkort fra de deporterede danske jøder i Theresienstadt frem til de rette modtagere i Danmark (Socialtjenestens arkiv, Københavns Stadsarkiv).

dette tidspunkt accepterede det tyske politi udelukkende post, som var sendt gennem Socialtjenesten. Brevkort sendt direkte til Theresienstadt ville med det tyske politis advarsel blive tilbageholdt af de tyske postmyndigheder.⁶⁶

Da aftalen om tøjpakker kom i stand i december 1943, var Socialtjenesten behjælpelig med at fremskaffe de deporteredes egne klæder, og man skaffede ved hjælp af brevene fra Theresienstadt navne og adresser på de fleste af de deporterede. Administrationen af brevforsendelserne krævede konduite. Socialtjenesten kom flere gange i klemme mellem borgere og det tyske politi, fordi flere afsendere havde forsøgt at sende pakker med fødevarer, før der i juli 1944 opnåedes en fast, formel aftale om fødevarer til Theresienstadt. Det tyske politi hævdede, at de improviserede forsøg kunne skade forhandlingerne om en ordning, og overlod det til Socialtjenesten at videreformidle budskabet. Det gjorde man med omhu. Reelt etableredes faste rutiner for afsendelse af fødevarer allerede i februar 1944 gennem *Fonden af 1944 til sociale og humanitære Formål* under sognepræsten Fritz Lerches ledelse, og med Socialministeriets moralske og økonomiske støtte.⁶⁷

Det tyske kriminalpoliti henvendte sig ligeledes til Socialtjenesten, da en nærmere gennemgang af brevkortene til Theresienstadt havde vist, at en del mennesker, som tilsyneladende ikke havde nogen nærmere tilknytning til de deporterede jøder, havde sendt kort. Fra Socialtjenesten krævedes der taktfuldhed og evne til at gå balancegang: ”Da dette havde medført, at der var sendt et efter det tyske politis mening alt for stort antal kort, henstilledes det, at man herfra gjorde publikum opmærksom på, at der bør vises tilbageholdenhed med hensyn til korrespondancen med de internerede jøder såvel med hensyn til, hvem der skriver til disse, og hvor ofte den enkelte skriver”.⁶⁸ Varetagelsen af korrespondancen overgik i juni 1944 til Dansk Røde Kors.

Det var også Socialtjenestens sekretær, som modtog den lille gruppe jøder, som det efter intense forhandlinger i 1944 lykkedes at få løsladt fra Theresienstadt. Løsladelserne skete med henvisning til, at de tilfangetagne var fejlagtigt deporterede ifølge det tyske politis egne retningslinier, dvs. såkaldte ”halvjøder” og ”heljøder” gift med ikke-jøder. I Theresienstadt drejede det sig om i alt 27-28 personer. Aftalen om løsladelser var kommet i stand mellem Werner Best og den praktiske organisator af *Endlösungs* deportationsprogram Adolf Eichmann ved et møde i København den 2. november 1943. I januar 1944 var det tid til at indfri løftet. Fem personer blev som de første løsladt fra lejren.

De hjemvendte blev ledsaget af en tysk politiofficer og blev ved ankomsten til Københavns Hovedbanegård den 16. januar 1944 umiddelbart overført til Dagmarhus. Her stillede sekretæren fra Socialtjenesten sammen med en repræsentant for Udenrigsministeriet. Efter løsladelsen udvirkede sekretæ-

ren transport ved det danske politi til Socialtjenestens adresse i Bernstorffshus. To frøkener, en ældre herre og en familiefar ønskede derefter umiddelbart at tage hjem. Tilbage stod en 8-årig pige, hvis mor stadig opholdt sig i Theresienstadt. Forældrene var skilt og pigens far kendte man kun af navn. Socialtjenesten igangsatte nu en omhyggelig procedure, som aktivt inddrog Børneværnet. Den følgende dag eftersøgte Socialtjenesten med held barnets far, som erklærede sig villig til at modtage barnet.⁶⁹

Hjemførslerne fra Theresienstadt blev imidlertid både de første og de sidste. De tyske myndigheder havde høstet deres propagandagevinst og hjemsendelsesproceduren blev sat i stå. Efter en usædvanlig aften på Dagmarhus kunne Socialtjenestens sekretær vende tilbage til mere velkendte arbejdsopgaver.

Efter befrielsen

Socialtjenestens særlige opgave fortsatte til et stykke ind i 1946, hvorefter man langsomt kunne afvikle arbejdet. Afviklingen måtte afvente en henvendelse fra de berørte familier og en efterfølgende undersøgelse af, hvilke oplysninger man lå inde med om deres hjem og ejendele. Hvis lejligheden eller bohavet var blevet bevaret gennem Socialtjenesten, udleveredes nøgler eller gods efter nøje kontrol af legitimationspapirer. En væsentlig del af bistanden til de hjemvendte bestod i ”oplysning om, hvordan de skulde forholde sig med hensyn til udlevering af forskellige effekter, der havde været til opbevaring hos privatpersoner, der modsatte sig udlevering, eller oplysning om anmeldelser til forsikringsselskaberne eller krigsforsikringen vedrørende forskellige savnede ting samt opsigelse af fremlejerne”.⁷⁰ Det drejede sig om problemer, der var helt almindelige for hjemvendende jøder overalt i Europa.

Arkivet efter Socialtjenestens særlige virke for de danske jøder indeholder en samling ansøgninger om tildeling af offentlig forsorg, udfyldt i juni måned 1945. Skemaerne indeholder foruden navn, fødselsår og -sted, oplysninger om nuværende og tidligere opholdsted, ægtefæller og børn, statsborgerforhold, helbredstilstand, formue og indtægter. Ansøgerne er alle personer af jødisk herkomst, flygtninge fra Sverige og hjemvendte fra Theresienstadt. De 139 spørgeskemaer angår i alt 357 personer (inkl. ægtefæller og børn), som ansøgte om særhjælp i dagene efter deres hjemkomst fra Sverige.⁷¹

Skønt materialet således kun dækker ca. 4 pct. af de flygtede jøder og deres ikke-jødiske pårørende (i alt 8387 personer) og vel at mærke kun omfatter personer, som søgte om offentlig hjælp hos kommunen efter hjemkomsten, er der tale om den mest udsatte gruppe af flygtningene, som havde enten ingen eller ringe midler til at understøtte deres tilværelse.⁷² Heraf opgav 14 ansøgere (10 pct.), at de havde været deporteret til Theresienstadt.

34 pct. af ansøgerne var vendt direkte tilbage til deres tidligere bopæl, mens 55 pct. havde midlertidigt ophold, heraf 37 pct. i de midlertidige flygtningelejre – eller forlægninger, som de kaldtes med et mindre foruroligende udtryk, hentet fra svensk – som oprettedes til hjemløse flygtninge (19 pct. af det totale antal ansøgere, 23 pct. af det samlede antal personer).

De flygtede kan inddeles i tre grupper: danske af fødsel; en gruppe af østeuropæiske flygtninge, der kom til Danmark i årene omkring 1900 på flugt fra pogromer og opnåede dansk indfødsret i årene mellem 1920 og 1940; og de statsløse og dermed formentlig tyske og østrigske flygtninge, som havde opnået ophold i Danmark i 1930'erne. 30 pct. af ansøgerne var danske af fødsel (hertil 5 pct., hvor den ene ægtefælle havde dansk statsborgerskab ved fødsel), 25 pct. havde erhvervet dansk indfødsret, mens 25 pct. var statsløse (14 pct. ikke oplyst). Det kan på baggrund af materialet siges, at statsborgerforhold *ikke* havde betydning for sandsynligheden for at vende direkte tilbage til den tidligere bolig og dermed for, hvor let overgangen til et normalt liv i Danmark forløb. Hjemvendte flygtninge, som havde erhvervet dansk statsborgerskab, vendte med størst sandsynlighed hjem til deres gamle bolig, mens 53 pct. af de danske statsborgere af fødsel måtte finde midlertidigt logi (Se figur 2).

Figur 2

	Samme bolig	Midlertidig bopæl	Ny bopæl	Total
Danske statsborgere af fødsel	33 pct.	53 pct.	12 pct.	98 pct.
Dansk indfødsret	57 pct.	37 pct.	6 pct.	100 pct.
Statsløse	37 pct.	51 pct.	11 pct.	99 pct.

Sandsynligheden for at flygtningenes boliger var blevet bevaret, afhæng – som vi har set – af boligens størrelse og de udgifter, der var forbundet med at bevare den. Billige boliger blev oftere bevaret end dyre. Flygtninge, som ejede deres egen bolig, kunne derimod vende direkte tilbage hertil. Overordnet kan det siges, at en væsentlig del – omkring 50 pct. – af de ubemidlede jøder, som ansøgte om særhjælp i dagene efter deres hjemkomst fra Sverige, ikke havde en bolig at vende hjem til. Samme konklusion kan drages på baggrund af det

samlede kildemateriale efter Socialtjenesten. I kun 97 tilfælde ud af de samlede 1970 sager, som Socialtjenesten kom i berøring med, valgte tjenesten at bevare lejligheden, ligesom kun 350 bohavere blev sendt til opbevaring ved Socialtjenestens foranledning. De resterende familier var afhængige af svigerfamilie, venner, bekendte og naboers velvilje i de 20 måneder som eksilet eller deportationen kom til at vare. Langt de fleste værger forventede og disponerede efter, at ejermanden ville vende tilbage, og de blev omhyggeligt overvåget af Socialtjenestens embedsmænd.

Afslutning

Socialtjenesten kom på den ene eller den anden måde i berøring med stort set samtlige medlemmer af den jødiske minoritet, og tjenesten forhindrede salg eller genudlejning af lejligheder, afværgede tyveri og rapseri og etablerede løsninger på de flygtedes afdrags- og forsikringsordninger. Mange jødiske familier, som i hast havde truffet improviserede løsninger for deres ejendele, vendte, takket være Socialtjenesten, hjem til en ryddelig, beboelig og intakt bolig. Socialtjenesten gjorde i 1946 afsluttende status over deres virksomhed med tydelig glæde og tilfredshed:

”Når man gør resultatet af de næsten 2 års arbejde op, må det siges at være tilfredsstillende, idet mange værdier er blevet bevaret for deres ejere, men selvfølgelig er der også mange, der har mistet meget, navnlig i den politiløse tid blev der stjålet meget, men de fleste af de hjemvendte har været meget taknemmelige, – en enkelt, der ikke havde regnet med, at der var noget som helst tilbage, fik udleveret nøglen til sin lejlighed og kunne gå hjem og låse sig ind i sit til dels urørte hjem”.⁷³

Det er en af myterne om de danske jøders redning, der grundlægges med denne status. Forestillingen om, at jødernes levevilkår, boligforhold og materielle status forblev uberørt af flugt og eksil, takket være deres medborgeres indsats og omsorg for hjem og ejendele, er en fasttømret opfattelse i litteraturen.⁷⁴ Det er en forestilling, som må modificeres, men som også bliver mere troværdig, når man kender til Socialtjenestens ihærdige virksomhed. Det var således i høj grad det offentlige system, som tog vare på mange jødernes ejendom og ejendele og som sikrede, at der var noget at vende hjem til.

Den danske socialtjenestes arbejde er helt enestående i Europa, og det samme gælder den danske stats vilje - og muligheder - for at begrænse og afbøde virkningerne af det tyske regimes terror mod de europæiske jøder.⁷⁵

Appendiks:

Eksempel. Rapport vedr. Ny Carlsbergvej, 5.11.1943

”Efter anmodning fra Afsnitskommandoen har undertegnede leder, overassistent NN og medhjælper NN, den 3.11.43 henvendt sig på skræddermester NNs bopæl, Ny Carlsbergvej.

Ved henvendelse hos husejer, Bagermester NN samt ved samtale med naboen NN blev det oplyst, at familien er bortrejst den 4/10.43 som følge af jødeforfølgelserne.

Et lys i lejligheden har brændt i 3 uger, og sammen med husejeren har politiet skaffet sig adgang til lejligheden, hvor lyset blev slukket. Endvidere er der senere lukket for gas og lys af belysningsvæsenet. Husejeren er i besiddelse af køkkendørsnøglen. Ved besigtigelsen af lejligheden gjorde denne ikke indtryk af at have været genstand for undersøgelse eller vold.

Af bohave fandtes i spisestuen: 1 spisestuebord, 6 stole, 2 lænestole, 1 skænk, 1 dækketøjsskab, 1 anretterbord, 1 kurvebord, 1 stålstol, 1 stålbord, 1 radioapparat, 1 lysekrone, 1 kakkelovnsskærm samt malerier uden særlig værdi. I Dagligstuen: 1 bord, 3 lænestole, 1 sofa, 1 klaver, 1 standerlampe, 2 stålstole, 1 taburet, 1 gulvtæppe, 2 løbere, 1 ur i bronze og marmor, 7 malerier samt en seksarmet lysekrone. I sovekammeret: 1 dobbeltseng med sengetøj, 1 radioapparat, 1 klædeskab, 1 toiletbord, 1 kommode, 1 symaskine, 1 natbord, 2 taburetter, 1 kurvestol. I korridoren: 1 pufseng, 1 bord, 1 stor sæk og en bylt med linned og dækketøj.

Endvidere fandtes følgende 3 sparekassebøger:

- 1) Bikuben hovedafd. - indestående 1.53 kr.
- 2) Bikuben hovedafd. - indestående 4.53 kr.
- 3) Sparekassen for København og Omegn, Enghave Afdeling – indestående 1.19 kr.

Herudover fandtes ingen værdipapirer ej heller sølvting. Naboen oplyste, at [familien] har haft forretning i Dannebrogsgade, som han dog har afhændet inden sin bortrejse, samt at familien har medtaget alt sølvtøj i deres kufferter. I køkkenet fandtes ingen madvarer, som for længst er blevet fjernet af husejeren og naboen.

Da køkkendørslåsen er af en slet konstruktion, og en almindelig køkkendørsnøgle kan lukke op, samt da der ikke fandtes nøgler til hoveddøren og det ikke formenes, at andre har nøgler til lejligheden, blev smeden i kælderens anmodet om at lave en Yalenøgle til låsen i hoveddøren – og herfor er der betalt 6 kr. jfr. tidligere indsendt kvittering.

Efter at køkkendøren var låset, nøglen sat i døren og sikret med en metalbøjle, blev lejligheden forladt af hoveddøren, som blev låset.

Der er givet tilsagn om betaling af huslejen pr. 15/11: 200 kr. som bedes sendt til husejeren. Vagt er ikke fundet påkrævet”.

Noter

- 1 Leni Yahil: Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen, 1967, s. 335ff.
- 2 Yahils påstand bestrides også af Rasmus Kreth og Michael Mogensen: Flugten til Sverige. Aktionen mod de danske jøder 1943, 1995. Her dokumenteres det, at de forfulgte allerede fra slutningen af september 1943 i stort omfang selv tog initiativ til flugten.
- 3 Rudolph Conrad: Den sociale forsyning, Københavns kommune 1940-1955. 1957, s. 252.
- 4 Skrivelse af 19.10.1943 om Socialtjenestens virke, Socialdirektoratets oplysningskontor, Socialtjenesten: Diverse 1943-45, Københavns Stadsarkiv (herefter KSA). I det følgende henviser alle referencer til utrykt kildemateriale hertil, når intet andet er anført.
- 5 Udateret skrivelse om Socialtjenestens virke, KSA.
- 6 Udateret skrivelse om Socialtjenestens virke, KSA.
- 7 Se bilag 1 for et eksempel på Socialtjenestens rapporter og den omhyggelige registrering af indbo.
- 8 Se f.eks. Rapport vedr. Westend 28.4.1944, KSA.
- 9 Rapport af 25. 6. 1946, KSA.
- 10 Se bl.a. Lena Yahil som ovenfor anført, s. 248 og Erik Henriques Bing: Torarullerne. Evakueringen af Københavns Synagoges toraruller i 1943, 2005.
- 11 Rapport af 25.6.1946, KSA.
- 12 Lena Yahil som ovenfor anført, s. 173.
- 13 Rapport vedr. Ny Carlsbergvej, 5.11.1943, KSA.
- 14 Udateret skrivelse, KSA.
- 15 Rapport om Socialtjenestens virke af oktober 1943, KSA.
- 16 Udateret skrivelse, KSA.
- 17 Efter forhandlinger med Forsikringsrådet indvilligede Statsanstalten for Livsforsikring i at give ekstraordinær henstand, mens De Danske Livsforsikringselskabers Forening vedtog at give henstand indtil den 1. april 1944, såfremt der i præmiereserven var dækning for forfalden præmie. Et sådant krav stillede Statsanstalten for Livsforsikring ikke.
- 18 Udateret skrivelse, KSA.
- 19 Rapport 13.4.1945, KSA.
- 20 Der kom 7220 jøder fra Danmark til Sverige i 1943 samt 686 ikke-jødiske medlemmer af deres familier. Hertil kommer de 481 personer, som blev deporteret til Theresienstadt. Til sammenligning kan det anføres, at den tyske rigsbefuldmægtigede Werner Best den 18. september 1943 rapporterede til Berlin, at der befandt sig 1673 jødiske familier i Storkøbenhavn. Hertil kom for hele landet 1208 familier fra Tyskland og 110 jødiske familier, der ikke længere tilhørte Troessamfundet, se Henrik Lundtofte: Gestapo! Tysk politi og terror i

- Danmark 1940-45, 2003, s. 105.
- 21 Udateret skrivelse, KSA.
 - 22 H.H.Koch: Træk af Socialministeriets Arbejde under Besættelsen, Centraladministrationen 1848-1948, 1948, s. 64.
 - 23 Den årlige samlede husleje inkl. to forretningslokaler beløb sig til 62.554 kr., mens de årlige samlede udgifter til opbevaring var 20.926 kr. I samlede udgifter i tabellen er indregnet engangsudgifter til flytning. Indtægterne består i væsentlig grad af tilbagebetalt husleje, hvor lejligheder var blevet opsagt. Indtægter via alders- eller invaliderente er ved dette regnskab endnu ikke medregnet. Regnskab 24.2.1944, KSA.
 - 24 Saldouddrag ultimo marts 1945, KSA.
 - 25 Axel Holm: Københavns kommunes økonomi, Københavns kommune 1940-1955, 1957, s. 365.
 - 26 Fortrolig meddelelse til samtlige institutionschefer under Københavns Kommune af 13. oktober 1943 fra Overlederen i det storkøbenhavnske Luftbeskyttelsesområde, KSA.
 - 27 Udateret skrivelse, KSA.
 - 28 Se Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1914-39: Sociale brydninger, 2. udg. 1984, s. 394.
 - 29 For de danske myndigheders nidkære administration af reglerne om opholds- og arbejdstilladelse til de jødiske flygtninge, se Lone Rünitz: Af hensyn til konsekvenserne. Danmark og flygtningespørgsmålet 1933-1940, 2005.
 - 30 Rapport vedr. Finlandsgade, 23.10.1943, KSA.
 - 31 Kreth og Mogensen påviser, at det tyske politi i vid udstrækning skaffede sig adgang til jødernes lejlighed ved hjælp af nøgler, idet 220 nøgler blev overleveret til Københavns Magistrat efter aftale med Socialministeriet og chefen for det tyske sikkerhedspoliti, Kreth og Mogensen som ovenfor anført, s. 34. Arkivet efter Socialtjenesten dokumenterer, at det tyske sikkerhedspoliti i perioden 11.10.1943-3.1.1944 afleverede i alt 92 nøgler og to henvisningskort. Se breve fra Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD til Socialtjenestens overledelse, KSA.
 - 32 Rapport vedr. Rådmandsgade, 12.1.1944, KSA.
 - 33 Sofie Lene Bak: Dansk Antisemitisme 1930-1945, 2004, s. 464.
 - 34 Rapport vedr. Fælledvej, 6.11.1943, KSA.
 - 35 Se bl.a. Rapport vedr. Danmarksvej, 30.10.1943 og Rapport vedr. Fælledvej, 6.11.1943, KSA.
 - 36 Rapport vedr. Kanslergade, 3.3.1944, KSA.
 - 37 Se blandt flere eksempler rapport vedr. Brigadevej, 25.10.1943 og Rapport vedr. Nørrebrogade, 18.2.1944, KSA.
 - 38 Rapport vedr. Valby Langgade, 5.10.1943, KSA.
 - 39 Rapport om Hans Olriksvej, 15.10.1943, 16.10.1943, 18.10.1943, /5 1944, /8, 1944, /9 1944, /10 1944, KSA.
 - 40 Rapport vedr. Ole Suhrsgade 17.12.1943 og 27.12. 1943, KSA.
 - 41 Claus Bundgård Christensen m.fl.: Danmark besat – krig og hverdag 1940-45, 2005, s. 295ff.
 - 42 Rapport vedr. Ragnagade, 31.1.1944, KSA.
 - 43 Rapport vedr. Ragnagade, 3.2.1944, KSA.
 - 44 Rapport vedr. Fælledvej, 6.11.1943, KSA.
 - 45 Rapport vedr. Fælledvej, 28.10.1943, KSA.
 - 46 Rapport vedr. Fælledvej, 28.10.1943, KSA. Den 20.11. blev lejligheden aflåst efter de lo-gerendes afrejse. Rapport vedr. Fælledvej, 20.11.1943, KSA.
 - 47 Rapport vedr. Italiensvej, 18.11.1943, KSA.
 - 48 Rapport vedr. Scharlingsvej, 21.10.1943, KSA.
 - 49 Se bl.a. rapport vedr. Italiensvej, 10.11.1943, KSA, hvor en bekendt nægtede at udbetale

- overskydende husleje og hævdede, at familiens forretningsinventar og et tilgodehavende hos belysningsvæsenet var overdraget ham som dækning for gæld.
- 50 Rapport vedr. Danmarksgade, 30.10.1943, KSA.
- 51 Se Pieter Lagrou: *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, 2000 og Dienke Hondius: *Return. Holocaust Survivors and Dutch Anti-Semitism*, 2003. Se også David Bankier (ed.): *The Jews are coming back. The return of the Jews to their countries of origin after WW II. Papers from an international conference held at Yad Vashem, Jerusalem, in May 2001*, 2005.
- 52 Wolfgang Benz (hrsg.): *Dimension des Völkermords*, München 1991, s. 165.
- 53 Rapport vedr. Socialtjenestens virke af /10 1943, KSA.
- 54 Rapport vedr. I.P.E. Hartmanns allé, 20.10.1943, KSA.
- 55 Rapport vedr. Venedigvej, 13.11.1943, KSA.
- 56 Rapport vedr. Ehlersvej, 29.10.1943, KSA. Se rapport vedr. Høffdingsvej 12.10. 1943, hvori det meddeles, at "alle børnene er anbragt gennem Børneværnet ved forældrenes bortrejse".
- 57 Rapport vedr. Boeslundvej, 27.12.-14.1.1944, KSA.
- 58 Rapport vedr. Høffdingsvej 12.10. 1943, KSA.
- 59 I alt gives seks eksempler. Se også Rapport vedr. Helgesensgade, 22.6.1944 (en datter) og Rapport vedr. Borgensvej, 20.10.1943 (familiens to ældste børn), KSA. Efter befrielsen ydede Socialtjenesten desuden bistand til de efterladte efter omkomne i Theresienstadt eller Sverige. Hjælpen vedrørte "Dødsboer, der er blevet skiftet efter kapitulationen". Igen var der tale om en ny type offentlig ydelse fra de sociale myndigheder, men den var, ligesom tilfældet var det under besættelsen, begrænset til omsorg for rent materielle ting: bohav, ejendom og arv.
- 60 Rapport vedr. Enghavevej, 23.10.1943, KSA.
- 61 Se hhv. Rapport vedr. Fælledvej, 6.11.1943, Rapport vedr. Koreavej, 25.1.1944, Rapport vedr. Italiensvej, 10.11.1943, Rapport vedr. Finlandsgade, 23.10.1943, KSA.
- 62 Se Rapport vedr. Strandøre, 13.11.1943, Rapport vedr. Enghavevej, 23.10.1943, KSA.
- 63 Rapport vedr. Finlandsgade, 23.10.1943, KSA.
- 64 Rapport vedr. Børgergade, 16.10.1943, KSA.
- 65 Rapport ved Sundevedsgade, 14.10. 1943 og 18.10.1943, KSA.
- 66 Socialtjenesten tog da initiativ til en henvendelse til Overpostmesteren i København, om der kunne træffes en ordning, hvor breve og brevkost til Theresienstadt, som blev fundet i den almindelige post, blev videresendt til Socialtjenesten. Sagen blev imidlertid overgivet til Udenrigsministeriet. Rapport om modtagelsen af breve fra Theresienstadt 13.1.1944, KSA.
- 67 Hans Sode-Madsen: *Reddet fra Hitlers helvede. Danmark og de hvide busser 1941-45*, 2005, s. 119.
- 68 Rapport om modtagelsen af breve fra Theresienstadt, 13.1.1944, KSA.
- 69 Rapport om modtagelsen af løsladte deporterede fra Theresienstadt, 17.1.1944. Afskrift af rapport fra Medhjælperne ved Børneforsorgen i København, 18.1.1944, KSA.
- 70 Rapport vedr. Socialtjenestens virke, 25.6.1946, KSA.
- 71 Socialdirektoratet: Oplysningskontoret: Socialtjenesten: Ansøgninger om offentlig forsorg i.h.t. § 54, 1945, KSA.
- 72 Det skal bemærkes, at de hjemvendte flygtninge pr. 16. maj 1945 opnåede en anden mulighed for midlertidig hjælp til genetableringen gennem Centralkontoret for særlige Anliggender, som varetog de hjemvendtes interesser. Centralkontoret forestod foruden tildeling af midlertidig hjælp, lån og kompensation, ekspeditionen af ansøgninger om erstatning til Erstatningsrådet og Direktoratet for Ulykkesforsikringen. Tildeling af særhjælp, kommunehjælp eller fattighjælp efter den normale forsorgslovgivning skete i samarbejde med Centralkontoret, som var meget omhyggelige med at forhindre, at der blev udbetalt dob-

belt hjælp. De her omtalte mennesker kom enten i kontakt med Socialtjenesten, fordi tjenesten havde været involveret i forhold omkring deres bolig, de blev henvist til kommunen af Centalkontoret eller de havde ikke andre steder at gå hen. Materialet fortæller ikke om de pågældende fik tildelt støtte. Artiklens forfatter er i gang med en større afhandling, som også dækker Centalkontorets virke.

73 Afsluttende rapport vedr. Socialtjenestens virke, 25.6.1946, KSA.

74 Se således et fremtrædende eksempel i Marcus Melchior: *Levet og oplevet*. Erindringer, 1965. Se i øvrigt Sofie Lene Bak: *Jødeaktionen oktober 1943*. Forestillinger i offentlighed og forskning, 2001, s. 109ff.

75 Arkivalierne efter Socialtjenestens særlige virke efter oktober 1943 befinder sig i Københavns Stadsarkiv. De bevarede arkivalier er udelukkende gennemslagskopier, ofte udaterede og usigenerede. Langt hovedparten af arkivet er gennemslagskopier af rapporter om aflagte besøg i lejligheder og forretninger overalt i Københavns Kommune. Rapporterne er ikke ordnet kronologisk eller sagsmæssigt. Det er dog givet, at der har været oprettet læg for de enkelte sager/adresser/familier, men af frygt for en razzia fra Gestapo tilintetgjorde Socialtjenesten i januar 1944 den overvejende del af de optegnelser, man havde gjort om de forskellige lejligheder, dvs. formentlig det navne- eller adressearkiv, som indeholdt de originale sager. Men gennemslagskopierna eksisterer stadig, og gør det muligt at rekonstruere de ofte lange sagsforløb, som en enkelt anmeldelse om en forladt adresse førte med sig. Til gengæld kan de efterladte rapporter ikke anvendes til pålidelige statistiske undersøgelser: Her må vi lade os nøje med de tal, som Socialtjenesten selv opgjorde.